

СОЮЗ ГЕТЬМАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З КРИМОМ ПОЧАТКУ 1660-Х РОКІВ: ЧОМУ НЕ РЕАЛІЗУВАВСЯ ПРОЕКТ?

Визвольні змагання українського козацтва середини-другої половини XVII ст. серед іншого позначалися й неабиякою активізацією стосунків Війська Запорозького з Кримським Юртом. Чи не найбільш відомим й успішним проявом українсько-татарського зближення стало *«братерство»* гетьмана Богдана Хмельницького з ханом Ісламом III Гересем 1648 року, воєнним наслідком якого стали блискучі перемоги, здобуті під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, та менш однозначні, але все ж вагомні результати кампаній 1649 і 1651 років. Так само і реанімація військово-політичного союзу між Військом Запорозьким та Кримським Юртом навесні 1659 року українським гетьманом Іваном Виговським та кримським ханом Мегмедом IV Гересем принесла блискучу перемога союзників над військами російського царя Олексія Михайловича під Конотопом влітку цього ж року. Відсторонення козацтвом Виговського від влади вже за кілька місяців після Конотопського тріумфу розладнало українсько-кримський союз. Але, зрозуміло, внутрішньополітичні перетрубації в козацькій Україні не могли заперечити зовнішньополітичну *«прив'язаність»* Війська Запорозького до Кримського Юрту та – навпаки. Характер же цієї *«прив'язаності»* залежав від багатьох чинників, що знаходилися як у середині України та Криму, так і назовні. А від того, який характер врешті матимуть українсько-кримські стосунки та якою буде конфігурація українсько-кримської співпраці, значною мірою залежав характер міжнародних взаємин у центрально-Східній Європі.

Новий український гетьман Юрій Хмельницький, щойно перебравши булаву від Івана Виговського, у сфері зовнішньополітичної діяльності намагався на перших порах досягти неможливого: зберегти союзні відносини і з Москвою, і з Варшавою, а крім того, вберегти в непорушності й *«братерство»* з Кримом. Утім, досягти вагомих результатів у такій політиці гетьманському уряду Юрія Хмельницького не вдалося. Уклавши в жовтні 1659 року нову угоду з російським царем, козацька Україна тим самим денонсувала Гадяцьку угоду з королем. Зважаючи на союзні зобов'язання Кримського Юрту перед Річчю Посполитою, перехід України в московський табір автоматично анулював українсько-кримські домовленості.

Результатом цього переформатування існуючої моделі міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи стала осіння кампанія 1660 року, що завершилася черговим погромом російських військ в Україні – цього разу силами польсько-кримського війська під містечком Чуднів.

Але Чуднівська кампанія не лише призвела до формальної відмови російського командування від претензій Москви на Україну, зафіксовані в акті капітуляції боярина В.Б.Шереметьєва 1 листопада 1660 року. Цікаві тенденції стали проявляти себе і в стосунках Гетьманату з Кримським Юртом. Головним чином вони проявлялися в намірах ствердити протекторат кримського хана над козацькою Україною. А ось в якій формі відбувалося українсько-кримське зближення, що мало постати в його результаті і чому врешті-решт цього не сталося – це ті питання, на які спробуємо відповісти в цьому матеріалі.

Власне, з боку кримського керівництва перші ознаки намірів змінити характер стосунків з Військом Запорозьким простежувалися вже наприкінці жовтня 1660 року, тобто під завісу Чуднівської кампанії. Саме тоді до польського короля, котрий разом з двором перебував у Самборі, повернувся з Криму посланець, який і повідомив про наміри офіційного Бахчисарая після того, як буде ліквідова-

но московську присутність в Україні, взяти її безпосередньо під своє покровительство і зверхність. Головним речником такої політики, як доніс королеві посланець, виступав перекопський мурза Карач бей, який, як було добре відомо у Варшаві, загалом досить вороже ставився до Речі Посполитої.

На жаль, документ не містить інформації стосовно причини такого ставлення Карач бея до свого військово-політичного союзника. Але з впевненістю можна припустити, що перекопська знать, була найтісніше з-поміж інших татарських орд пов'язана з козаками, добре пам'ятала приязнь Богдана Хмельницького з тодішнім їх зверхником Тугай беєм і плекала ностальгію за тими часами, багатими на достаток і щедрі воєнні трофеї.

Як би там не було, але Карач бей наполегливо схиляв Мегмеда IV Герея до того, аби він взяв козаків під свою протекцію. Причому, найбільше Яна Казимира мала стривожити та деталь, що, згідно інформації, якою оперував посланець, вірний союзник польського короля, котрий дотримався взятих на себе зобов'язань навіть у важкі часи шведського Потопу, цього разу не надто активно й заперечував перекопському мурзі, швидше навпаки – схвалював такий дрейф у зовнішній політиці Кримського Юрту.

Вочевидь, подвиги кримського керівництва та, передовсім, перекопської знаті в питанні зовнішньополітичної орієнтації були спровоковані до певної міри і діями частини козацької еліти. Адже, не даремно ж, ще взимку 1660 року уманський полковник Михайло Ханенко в листі до волинського каштеляна С. К. Беневського, вказуючи на політичне замішання поміж козаків, говорив і про те, що «...чимало козаків бажає приязні татарської...».

Результат Чуднівської кампанії та витіснення з Правобережжя російських військ, а також істотне послаблення позицій Москви і на Задніпров'ї об'єктивно створювали досить сприятливі умови для реалізації задуманого на Перекопі та схваленого в Бахчисараї рішення. Щоправда, війна з Москвою була незавершена і кримське керівництво поки що не наважувалося чинити різкі кроки в цьому напрямі, аби тим самим не спровокувати польсько-кримський розрив та не підштовхнути Варшаву до зближення з Москвою. За таких умов, ханський уряд вдався до розіграшу складної політичної гри, сценарій якої було вже апробовано в першій половині 1648 року. У відповідності з її правилами, Карач бей мав самостійно налагоджувати контакти з урядом гетьмана Юрія Хмельницького, готуючи ґрунт для козацько-татарського зближення. В разі невдачі задуманого чи витоку інформації, політичні дії перекопського мурзи завжди можна було видати за його приватну ініціативу, яка жодним чином не дискредитує ідею польсько-кримського союзу.

Дослідники відзначають, що Карач бей досить енергійно взявся за виконання покладеної на нього місії. Місії, яка, як уже завважувалось, вповні відповідала його особистим поглядам й інтересам клану. Ймовірно, вже на початку 1661 року він вислав до українського гетьмана листи, де, як доносив у Варшаву польський лазутчик з Криму, радив Юрію Хмельницькому ані полякам, ані Москві, а лише кримському ханові покоритися, і саме його «...*обома руками триматися...*».

Поволі українсько-кримське зближення набирало нової динаміки й набувало дедалі виразніших контурів. Вже 14 січня 1661 року Ю. Хмельницький у листі до Яна Казимира повідомляв про те, що Військо Запорозьке встановило з Мегмедом IV Гереем «...*вічну приязнь, яку нікому не вдасться розірвати...*».

Щодо мотивів української сторони у справі зближення з Кримом, то тут не останню роль у форсуванні українським керівництвом процесу укладення «*вічної приязні*» відіграло прагнення Чигирини встановити безпосередні контакти з ханською адміністрацією і в такий спосіб припинити тиски Ордою українського населення, про які йшлося в інструкції Степана Опарі, але чого не поспішав забезпечити польський уряд.

Варто наголосити й на тому, що зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу з боку керівництва Війська Запорозького до налагодження стосунків з Оттоманською Портою. А саме така конфігурація прикладання зовнішньополітичних зусиль офіційного Чигирини, як свідчив досвід кінця 1640–1650 років, була найбільш типовою у моменти українсько-кримського зближення. На факти ж налагодження українсько-турецьких контактів вказував добре поінформований у міжнародних справах новий представник Ватикану в Речі Посполитій папський нунцій Антоній Пігнателлі, котрий у депеші до Риму, відправленій з Кракова 4 січня 1661 року, повідомляв римську курію про те, що Ю. Хмельницький невдовзі по завершенню Чуднівської кампанії зав'язав стосунки зі Стамбулом. Причому, висока духовна особа робила висновок, що контакти ті провадяться «...*очевидно на шкоду Польщі...*».

Поза всяким сумнівом, передана до Риму нунцієм інформація походила з цілком надійних джерел при дворі Яна II Казимира, де з кінця 1660 року були дуже занепокоєні можливістю збройного зіткнення зі Східною імперією. З опосередкованих свідчень дослідники доходять висновку, що до рук польського керівництва, очевидно, потрапив якийсь лист, що проливав світло на характер українсько-турецьких контактів. Німецький резидент при дворі польського короля доносив главі свого уряду про те, що в оточенні Яна II Казимира в цей час навіть всерйоз дебатовуються плани замирення з Москвою, аби в такий спосіб отримати можливість в разі небезпеки з боку Порту оперативно і без побоювань перекинути свої війська з українського та білоруського театрів бойових дій на Південний Схід, для нейтралізації турецької загрози.

Отже, зима 1660/61 років замість спокійного спочивання на лаврах після здобутої переконливої перемоги під Чудновом принесла польському керівництву цілий комплекс вкрай складних зовнішньополітичних проблем, від успішного чи неуспішного вирішення яких і залежали політичні наслідки воєнного успіху. Причому, звертає на себе увагу той факт, що всі вони в більшій чи меншій мірі фокусувалися на українській проблемі, були тісно переплетені одна з одною, а тому і їх розв'язання було можливе лише у варіанті комплексного підходу. Прорахунок в одній з проблем неминуче ускладнював вирішення іншої, і, відповідно, – навпаки.

Вельми показовим для характеристики сприйняття військово-політичних реалій початку 1661 року з боку польського істеблішменту є висновок анонімного інформатора з України (вочевидь, належного до вищих кіл римо-католицького духовенства), озвучений в листі до тогочасного римо-католицького єпископа Луцького, а віднедавна і великого коронного канцлера Миколая Пражмовського: «...в Україні нічого доброго нам сподіватися навесні не варто...».

Ще одним підтвердженням не вельми привабливих перспектив розвитку військово-політичних процесів на Сході для польського керівництва стало отримання наприкінці січня 1661 року листа від київського воеводи князя Ю. М. Баратинського з повідомленням про те, що наказ боярина В. Б. Шереметєва про залишення російськими військами Києва і виведення їх за межі України, надісланий з-під Чуднова після підписання ним акту капітуляції, він отримав, але без відповідного царського указу зробити цього не може.

На той момент час і сили для мілітарного тиску на Київську залого було безповоротно втрачено і стало абсолютно очевидно, що реалізація Чуднівської угоди з В. Б. Шереметєвим є неможливою. Для того, аби вона почала виконуватися, необхідним ставало застосування нових переконливих аргументів.

Проте, як не дивно, аналіз тогочасного епістолярію впливових польських політиків засвідчує, що перспектива посилення позицій Кримського ханства в Україні і укладення нового союзу Війська Запорозького з ханом хвилювала офіційну Варшаву значно більше, ніж можливе посилення позицій царя та черговий дрейф козацької старшини в напрямку Москви. Як зазначав луцький єпископ у згаданому вже вище листі до канцлера коронного, «...глибоко переконаний, що для вітчизни більш шкідливою є ліга татар з козаками, ніж тих же з Москвою...», оскільки, «...маючи війну козацько-татарську, завше її в себе в домі проводити мусимо...» Крім того, респондент закликав М. Пражмовського не забувати й про те, що «...потуга тих двох неприятелів незрівнянно більша буде, ніж московська. Насамперед, стосовно татар варто зважати, що не матимуть браку вояків. Ніколи одними силами татарами не воюють, але одних відпускають, інших приводять...». Ще однією, надзвичайно серйозною небезпекою такого розкладу сил є те, що союз козаків з татарами, спрямований проти Речі Посполитої, може відкрити браму республіки для експансії Турецької імперії, звідки «...сила східна може ввалитись...». Отож, остаточний висновок луцького єпископа зводився до того, що «...в інтересах Речі Посполитої генерально мати друзями татар...».

Певний інтерес для нас становить і те, що респондент звертав увагу канцлера і на «факції» українського екс-гетьмана І. Виговського, котрий не припиняє спроб посіяти між козаками чвари, зноситься з турками і татарами. Крім того, прохав М. Пражмовського постійно зважати на небезпеку виходу неоплаченого за минулий рік коронного війська «на волость», що може спровокувати «бунти козацькі», а ті – «...знести людей там наших...».

Для того, щоб вберегти Річ Посполиту від неприємностей, єпископ радив на найближчому сеймі запровадити спеціальний податок, кошти з якого можна було б спрямувати на виплату коронним військам заборгованого жолду, і тим самим втримати його від несанкціонованих і неконтрольованих виступів. Якщо ж зібраних грошей не вистачатиме, автор рекомендував виплатити все те, що нині є в скарбниці, аби тільки вберегти спокій республіки.

Стосовно передумов збереження приязних взаємин з Кримом, луцький біскуп вважав, що то не важко буде зробити, якщо «...війну з Москвою матимемо, то є клейстер, який нас з ними утримує...». В тому ж випадку, коли «...сьогодні з Москвою поєднаємося, татари завтра з козаками знову побрататься...».

Зважаючи на ту обставину, що в середовищі польської еліти дедалі більше поширювалися чутки стосовно готовності московського царя замиритися з королем, автор листа радив главі польського уряду провадити переговори з Москвою якомога швидше і водночас якомога таємніше. А допоки не буде ясності в цьому питанні, якнайдовше затримати у Варшаві кримського посла, щоб тим самим виграти час і мати змогу належним чином підготуватися мілітарно та з Москвою «...об'єднатися проти козаків і їх помічників...».

Крім того, респондент закликав коронну владу не втомлюватися сіяти недовіру між козаками та татарами, сварити їх, «...щоб так швидко до ліги не дійшло, поки ми між собою (тобто Варшава і Москва. – В. Г.) чого ґрунтового не постановили...». А до тих пір, поки між Річчю Посполитою і Росією не підписано мирну угоду, не можна нехтувати допомогою татар, особливо в якості союзників у справі приборкання виступів на Задніпров'ї, «...звідкіля, зазвичай, гідра реbelieї свавільних людей виходить...». А коли татари триматимуть у страху лівобережних козаків, «...з цієї сторони Дніпра, за допомогою Бога, самі справимося...».

Варто наголосити на тому, що міркування анонітного автора, викладені в листі до коронного канцлера, хоч і несли на собі карб його індивідуального сприйняття ситуації, але загалом досить повно й адекватно відбивали погляди значної частини польської еліти на розвиток політичних процесів в Україні та навколо неї. Адже на початок 1661 року в керівних колах Речі Посполитої утвердилася думка щодо першочерговості таких завдань: по-перше, розладнати українсько-кримські контакти, що несли загрозу нового союзу між ними; по-друге, не допустити втручання Оттоманської Порти в конфлікт в Україні; і по-третє, стабілізувати ситуацію на Правобережжі – як через втримання дисципліни в розквартированому там коронному війську, так і законодавчому визначенні політико-соціального статусу Війська Запорозького, а ще через залучення на свій бік впливової козацької старшини.

Для того, щоб розладнати процес українсько-кримського зближення, а також перешкодити налагодженню стосунків керівництва Війська Запорозького з Оттоманською Портою, польські політики вдалися до давно вже випробуваної тактики дискредитації козацької старшини в очах офіційних осіб Криму та Туреччини. З цією метою уряд Яна II Казимира вислав до Стамбула посла, аби той від імені короля нібито передав султанові подяку за татарську допомогу в кампанії 1660 року, а насправді спробував перервати небезпечні для польських інтересів українсько-турецькі контакти. Хоч достовірних документів, які б проливали світло на цей дипломатичний хід Варшави, не збереглося, проте дослідники, враховуючи цілий ряд опосередкованих свідчень, схильні вважати, що місія увінчалася успіхом. Адже саме по її завершенні Бахчисарай офіційно відмежувався від діяльності Карач бея в Україні, а в січні 1661 року до Польщі прибув ханський посол Дедеш ага, котрий передав доволі приязні послання Мегмеда IV Герєя та його візира відповідно королю Яну II Казимиру та великому коронному канцлеру Миколаю Пражмовському. Кримське керівництво запевняло своїх союзників у твердому бажанні й надалі зберігати союзницькі стосунки з Річчю Посполитою як у військовій, так і політичній сферах. Великий візир окремо наголошував на тому, що чутки про те, «...начебто ми з козаками або з ким-небудь іншим про щось там домовилися...» є нічим іншим, як свідомими інсинуаціями ворогів, «...яких лякає наша приязнь...».

А переконливим підтвердженням вірності Кримського Юрту взятим на себе зобов'язанням, згідно повідомлення візира, мала стати відправка ханом на допомогу полякам шістьдесят тисячної Орду під командою солтана Мегмед Герєя та Субхан Гази аги.

Прагнучи розвинути успіх у справі розладнання українсько-татарської приязні, під час спільної аудієнції послів Війська Запорозького та Кримського ханства в королівських покоях, що мала місце в другій половині січня 1661 року, Миколай Пражмовський спеціально оприлюднив кореспонденцію, яка проливала світло на конфіденційні контакти українського гетьмана з російськими воєводами та недвозначно вказувала на готовність козацької старшини знову повернутись під владу царя.

Як і розраховував польський канцлер, розсекречена ним інформація справила надзвичайно сильне враження на татарського посла. Він попросив зняти копії з перехоплених поляками листів українського гетьмана для того, щоб ознайомити з їхнім змістом Мегмеда IV Герєя, а від себе з роз-

дратуванням констатував: «...козакам ні в чому вірити не можна, потрібно постинати всіх старшин, жодного не милуючи...».

Аби ще більше розсварити керівництва Війська Запорозького та Кримського ханства, 24 січня М. Пражмовський відрядив до Бахчисараю надвірного хорунжого Владислава Шмелінга, котрий, згідно даного йому посольського наказу, повинен був повідомити Мегмеда IV Герейя про плани Яна Казимира відновити бойові дії проти Москви. Передана інформація передовсім була призвана заохотити кримську еліту до збереження в непорушності польсько-кримського військово-політичного союзу. Крім того, в розмовах з татарськими вельможами, передовсім з прихильним до Польщі Сефер Гази агою, Шмелінг мав наполегливо розкривати «віроломство» козаків, переконуючи співрозмовників в тому, що лише Річ Посполита може належним чином утримувати Україну під своїм контролем. А тому кримське керівництво в ім'я спільного блага як Польщі, так і Криму, повинно відмовитися від будь-якої прихильності до козаків, в жодному разі не брати їх під свою протекцію, якби вони того не добивалися.

В результаті таких, добре спланованих, дій польського керівництва на початок весни 1661 року істотно загальмувався процес українсько-кримського зближення. Власне, на півострові й надалі тривало суперництво прибічників двох, діаметрально протилежних за змістом, програм розвитку зовнішньополітичної діяльності ханату. Речники однієї з них, найбільш послідовним з-поміж яких безперечно був Сефер Гази ага, виступали за безумовне збереження попереднього політичного курсу тісної співпраці з Варшавою у політичній та військовій сферах. Апологетами другої ж – а їх безперечним лідером виступав перекопський мурза Карач бей – «...більше приязнь козацька була до вподоби, аніж польська...».

Єдине, що не викликало в цей час у кримського керівництва суперечок так це ставлення до Москви. Розуміючи небезпеку польсько-кримського нападу на російські землі, уряд Олексія Михайловича спробував було навесні 1661 року домовитися з Бахчисараєм. Реагуючи на мирні ініціативи царя, представники Мегмеда IV Герейя у квітні 1661 року висунули абсолютно нереальні умови замирення. Зокрема, кримська сторона вимагала повного виведення царських військ з України та Литви, звільнення польських полонених, «повернення» Герейям Казані та Астрахані, заборони донським козакам чинити виправи на Крим. На обдумування озвучених вимог російській стороні було дано 60 днів, по завершенню яких Мегмед IV Герей грозив об'явитися разом з коронними військами та українськими козаками під Москвою.

За таких, доволі невизначених, перспектив розвитку ідейної боротьби, що розгорілася на той час в середовищі кримської еліти, вельми суперечливо виглядала й реальна політика офіційного Бахчисараю в українських справах. Так, з одного боку, 8 березня 1661 року Мегмед IV Герей вислав до українського гетьмана листа, в якому запевнював його у приязні та готовності до співпраці (що, за великим рахунком, входило в протиріччя з умовами кримсько-польського союзу). З іншого ж боку, ханська адміністрація нічого не робила для того, щоб заборонити татарським чамбулам безперервно сіпати українське прикордоння, винищувати край і забирати в неволю місцеву людність, стосовно чого український гетьман неодноразово скаржився польському королю.

Стосовно ж закидів офіційної Варшави на нелояльність кримської еліти до короля та недотримання вірності союзної угоди Кримського Юрту з Річчю Посполитою, Сефер Газі ага запевнював поляків, що офіційна влада «...не підбурює українців...» і не прагне «...мати їх під своєю протекцією...» – то лише «...вибрики бейів...», а аж ніяк не офіційна політика ханського уряду...

Не було, до слова, єдності в питанні щодо характеру стосунків з Кримом і в середовищі козацької еліти. Одну її частину вабила перспектива налагодження приязні з московським царем, іншу – розбудови політичних взаємин з польським королем і Річчю Посполитою, а ще іншу турбувала перспектива відновлення впливу Війська Запорозького на політику придунайських князівств.

Саме стараннями останніх (очолював їх уманський полковник, а в майбутньому гетьман Правобережної України Михайло Ханенко) наприкінці січня 1661 року владу у Волощині було повернуто скинутому раніше з господарства за наказом Високої Порти Костянтину Щербану, котрий ще за життя Богдана Хмельницького демонстрував приязне ставлення до Війська Запорозького. Утім після українського втручання у волоські справи при владі Костянтину Щербану вдалося протриматися лише впродовж кільканадцяти днів. Зрозуміло, що ніяких політичних чи військових дивідендів Війську Запорозькому це не принесло, проте серйозно загострило стосунки з Кримом і Туреччиною. У відповідь на втручання козаків у придунайські справи кримський хан 8 березня звернувся з лис-

том до Юрія Хмельницького, вимагаючи від нього негайно видати Костянтина, оскільки попередні дії Війська Запорозького ставлять під сумнів перспективу збереження приязні між ним і Кримським ханством.

Крім волоської авантюри Михайла Ханенка, істотно ускладнила українсько-кримський діалог і чергова воєнна акція Івана Сірка, котрий на чолі козаків-охотників напав на татарські пасовиська і вивів з собою на Запорожжя 16 тисяч ханських бахманів, що, згідно повідомлення коронного канцлера М. Пражмовського коронному маршалку Є. Любомирському від 21 березня 1661 року, «...так розгнівало татарську Орду супроти козаків, що заледве їх вдалося угамувати...».

Польний писар Сапега через королівського покойового, а в майбутньому українського гетьмана Івана Мазепу надіслав до Варшави радісне повідомлення про те, що «...татари, які прийшли в Україну власне для того, щоб з козаками знову об'єднатися на нас...», були дуже обурені нападом козаків Івана Сірка на татарські пасовиська і це вороже налаштувало хана супроти Війська Запорозького. Респондент був настільки збуджений цією несподіваною і такою радісною новиною, що почав вбачати в подіях волю Бога, котрий в такий спосіб покарав підступних козаків за їх намір «... нам таємно зрадити...».

І хоч цього разу до серйозних воєнних акцій у відповідь з боку Орди справа не дійшла, а хан обмежився лише висилкою Ширим бея з частиною татар до Дніпра, витівки Михайла Ханенка та Івана Сірка стали серйозним ударом по планам проукраїнського сегменту кримської еліти та справи українсько-кримського зближення загалом.

А як останній цвях у домовину українсько-кримського союзу 1661 року, мабуть, варто розглядати дипломатичну місію польського посланця Венявського до Туреччини. По дорозі до Стамбулу посланець відвідав Бахчисарай, де передав Мегмеду IV Гереву оригінали листів Юрія Хмельницького до Яна II Казимира, в яких той просив дозволу вибити татар з України. Перебуваючи в Бахчисарай, за наказом польського керівництва, Венявський мав поставити перед ханом питання про відсторонення від влади на Перекопі головного адепта політики кримсько-українського зближення тамтешнього мурзи Карач бея.

Після дипломатичного демаршу Венявського, наступний польський посол до Криму коронний підконюший Владислав Шмелінг, котрий прибув на півострів 13 квітня 1661 року, із неприхованим задоволенням доповідав у Варшаву про спричинену значною мірою дипломатичною активністю польського уряду велику неприязнь між татарами та козаками, а також передав Миколаю Пражмовському запевнення великого візира Сефер Гази аги стосовно того, що не може бути й мови про ханську протекцію над Україною, тим більше тепер, коли татари «...остаточно розпізнали віроломство козаків...».

Ще одним, вельми важливим фактором гальмування змагань кримського керівництва за поширення свого впливу на Україну, було те, що в цей час надзвичайно загострилися стосунки Кримського Юрту з Молдавією. А за умови можливого збройного зіткнення з цим Придунайським князівством Бахчисарай не бажав псувати чи хоч би ускладнювати стосунки з Варшавою.

Крім того, як уже неодноразово відзначалося вище, далеко не вся козацька старшина прагнула ханської протекції. Переконливим свідченням чого стали перебіг та результати спільної виправи козаків Ю. Хмельницького та Орди на Задніпров'я. Під час походу правобережна козацька старшина неодноразово конфліктувала з союзниками, насамперед, забороняючи татарам грабувати лівобережні міста і села, брати ясир тощо. Врешті-решт, конфлікт розрісся до таких масштабів, що Орда залишила Задніпров'я та повернула в Крим, залишивши таким чином уряд Юрія Хмельницького наодинці зі своїми проблемами – як у стосунках з Варшавою, так і в справі повернення до послуху гетьманові лівобережного козацтва.

Серйозним кроком польської політики, спрямованим на остаточне розірвання українсько-кримських стосунків та втягнення Гетьманату до складу Речі Посполитої, могли стати постанови сейму 1661 року, на якому серед іншого гостро дебатовалося питання ратифікації Чуднівської угоди з Військом Запорозьким 1660 року та загалом вирішення «української проблеми». Але політичне розв'язання українсько-польського конфлікту й цього разу не відбулося. Ратифікований вальним сеймом варіант угоди з Військом Запорозьким, внаслідок вилучення з тексту Гадяцької угоди положення про Князівство Руське без відповідного політико-соціального відшкодування (на чому наполягав гетьманський уряд Ю. Хмельницького) позбавляв козацтво легальних політичних методів відстоювання своїх потреб. Чергова спроба коронної шляхти повністю відсторонити козацьку еліту від

політичного життя Речі Посполитої таїла в собі загрозу інтересам самої Речі Посполитої, підштовхуючи Військо Запорозьке до пошуку виходу з ситуації, що склалася, в інших напрямках і площинах, де вже мало залишалось місця для політичного порозуміння сторін. Так само вкрай небезпечним було і нехтування польськими станами проблеми релігійної толерації та повернення православним релігійним громадам захопленого в них уніатами майна.

Одним словом, становий егоїзм польської шляхти завадив їй, реально зваживши ситуацію в Україні та за її межами, відшукати собі опору тієї частини козацької старшини, котра, відчувши принаду повноцінного політичного життя та, водночас, розчарувавшись у можливостях задоволення своїх потреб під скіпетром московського монарха, була готовою співпрацювати з Річчю Посполитою, щоправда лише за умови визнання за нею певних політичних здобутків, завойованих у середині XVII ст. Причому, наразі мова вже не йшла навіть про концепцію політичної автономії Козацького Гетьманату. Ослаблена військово та політично, козацька старшина була готова пожертвувати ідеєю Князівства Руського в обмін на станову автономію, в обмін на визнання козацтва службовим лицарським людом і застереження можливості переходу за воєнні звитяги до середовища родової еліти.

Але Річ Посполита, безсила мілітарно, не знайшла в собі мудрості зміцнити своє становище в регіоні політичними поступками. Родова еліта Польсько-Литовської держави виявилася неспроможною до самооновлення через допущення до своїх лав козацької старшини, а тому й то не погодилася на імплантацію Козацького Гетьманату (який де-факто існував уже з літа 1648 року) в державне тіло Речі Посполитої. А без вирішення проблеми надання Війську Запорозькому особливого політико-соціального статусу – годі було сподіватися на міцність своїх позицій в Україні та спокій східних рубежів...

Не отримуючи підтримки від Речі Посполитої, гетьман Хмельницький влітку 1661 року квалітивно намагається відшукати інші точки опори. З цією метою його уряд налагоджує таємні контакти з Москвою. Під час походу під Переяслав Хмельницький зав'язує стосунки з наказним лівобережним гетьманом Якимом Сомком. Але врешті-решт найбільш реалістичним видається знову план залучення на свій бік Кримського ханства. Й уже на початку серпня Сомко в розмові з царським посланцем визнав той факт, що Юрась, «...не пам'ятаючи страху Божого і своєї присяги, уже одностайно з тими проводирями до злого став... теперішнім часом хана кримського з багатьма ордами закликав на допомогу до себе...».

І дійсно, у відповідності з попередніми польсько-кримськими домовленостями в першій половині серпня Мегмед IV Герей виступив у похід, плануючи невдовзі спільно з коронними військами та полками Юрія Хмельницького розпочати воєнну кампанію на Лівобережжі, а згодом йти і на Москву.

Але внутрішня ситуація в Речі Посполитій не сприяла проведенню воєнної кампанії на Сході. В останніх днях сеймових засідань королівські плани *vivente rege* були піддані гострій критиці опонентів. Але ця поразка не означала відмови від їх реалізації взагалі. Як королівська партія, так і шляхетська опозиція, були однаково невдоволені результатами сеймової боротьби і прагнули якнайшвидше перехопити ініціативу до своїх рук або остаточно закріпити її за собою. Королівська пара і магнатська група, яка їх підтримувала, планували невдовзі повернутися до впровадження амбітних задумів. В середовищі польської еліти поширювалися чутки щодо можливого скликання вального сейму, цілковито присвяченого вирішенню цього питання, вже у вересні 1661 року. Причому, знову ж таки, як королівська партія, так і її опоненти, будували плани в майбутній боротьбі залучити на свій бік політизоване коронне військо. Найбільше цікавила польських політиків у даному контексті найбоєздатніша на той час дивізія воєводи руського С. Чарнецького, яка якраз і була задіяна на Сході.

До реалізації планів М. Пращмовський приступив уже з початку серпня 1661 року. Але невдовзі, вже по завершенню сеймових обряд, цілком несподівано для королівського двору проти планів елекції *vivente rege* виступив маршалок коронний і гетьман польний Єжи Любомирський, котрий перед тим підтримував королівські задуми. Любомирський користувався широкою підтримкою у коронному війську. Отож дуже швидко став очевидним той факт, що жовнірство цілковито підтримує шляхетську опозицію.

Зрозуміло, що за таких обставин випава на Задніпров'я ставала для офіційної Варшави не лише неактуальною, а й абсолютно нереальною для виконання. Переконливе підтвердження цього факту мав змогу отримати уманський полковник Михайло Ханенко, котрий у вересні 1661 року за наказом королівського двору прибув до коронних військ, розквартированих в Україні. Звернення

козацького старшини до керівників конфедератів щодо їхньої участі у виправі проти Москви, як і слід було очікувати, позитивного відгуку не мало.

Тим часом, Кримська Орда, вступивши на Правобережжя і тривалий час очікуючи там на прихід союзних коронних військ, своєю поведінкою провокувала новий вибух невдоволення з боку місцевого населення. Як вказував гетьман Ю. Хмельницький у листі до Яна II Казимира від 16 серпня 1661 року, татари чинять в Україні нечувані насильства, нападаючи на людність не лише в полях і селах, але й у містечках; віднімаючи в населення майно, а самих господарів в неволю відправляючи. За спостереженням козацького регіментаря, ситуація ось-ось мала остаточно вийти з-під контролю, оскільки навіть сам Мегмед IV Герей не міг вплинути на татар і втихомирити своє величезне військо.

Оскільки хан відмовлявся виступати в похід проти Москви і задніпровських козаків без підтримки коронних військ, Хмельницький раз-по-раз слав гінців до Варшави, спонукуючи польське командування до участі в кампанії. Крім військових аспектів акції, гетьман звертав увагу польської сторони і на той факт, що в разі затримки з початком виступу існує великий ризик перетворити Правобережжя на суцільну руїну.

Безуспішно дочекавши польські війська більше місяця, 17 вересня кримський хан Мегмед IV Герей і український гетьман Юрій Хмельницький скликають у Ставищах воєнну раду, на якій ухвалюють рішення розпочинати кампанію без підтримки поляків. Крім того, на Ставищенській раді між гетьманом і ханом укладається тимчасова угода, що мала регулювати характер союзницьких зобов'язань сторін у майбутній кампанії. Зокрема, угода передбачала налагодження військової взаємодії, застерігала недопущення виникнення та розвитку конфліктних ситуацій між сторонами, містила заборону на примусові реквізиції татарами продовольства та живності на Правобережжі. Мегмед IV Герей зобов'язувався поводитись із Військом Запорозьким так, «...як це було при небіжчику гетьмані Богдані Хмельницькому, або навіть ліпше...». Мешканці всіх лівобережних міст, котрі добровільно відкриватимуть міські брами перед татарами і козаками Ю. Хмельницького, отримували гарантії цілості життя, здоров'я та майна. Угода передбачала також, що до Криму Орда повертатиметься лише задніпровськими (лівобережними) землями, не чинячи кривд правобережному населенню.

Бойові операції на Задніпров'ї союзники розпочали в середині жовтня 1661 року, спрямувавши війська під Переяслав. Причому, російський воєвода Федір Куракін 21 вересня відправив до Москви донесення, в якому стверджував, що Хмельницького та його союзників на цей бік Дніпра запросив не хто інший, як... наказний лівобережний гетьман Яким Сомко. Інформація доволі сенсаційна, що тут скажеш. Але, ґрунтуючись на ній, навряд чи можливо вибудувувати якісь гіпотетичні моделі політичних прагнень лівобережного регіментаря, оскільки виявити в інших джерелах підтвердження слів воєводи не вдалося. Досить важко і знайти якесь логічне пояснення такої поведінки Я. Сомка.

Тим не менше, підійшовши до Переяслава, Хмельницький справді зав'язав контакти зі своїм дядьком, а тепер супротивником Якимом Сомком, схилиючи його до переходу на бік польського короля. У відповідь на заклики племінника Сомко зі свого боку переконував Юрася не штурмувати місто і даремно не проливати братньої крові, а ліпше разом чекати тієї пори, коли цар московський домовиться з королем польським, і тоді людність з обох боків Дніпра заживе в мирі й злагоді, разом будуть служити тому, кому буде слід.

Не обмежуючись пересилкою кореспонденції, Хмельницький і Сомко під стінами Переяслава мали й особисту зустріч (царський воєвода Іван Песков доносив у Москву, що таких таємних зустрічей у них під час облоги було аж три). Згідно інформації того ж таки І. Пескова, під час конфіденційних розмов двох гетьманів Юрась агітував дядька, аби той переходив на бік польського короля, вказуючи, серед інших мотивів, і на те, що над ним королівських гетьманів і воєвод немає, а військо коронне перебуває під його командою, а не так, як на Лівобережжі, де гетьман під зверхністю царських воєвод і в оточенні московських військ.

Як би там не було, але братовбивча війна не викликала особливого войовничого піднесення в супротивників. Царські воєводи доносили в Москву, що Сомко під час облоги «...весь час пиячив і промислу від нього ніякого не було, і на вилазки, і на бої не виїжджав. А котрі козаки його полку з великого государя ратними людьми вийдуть на герць, і його осавули, за наказом його, тих загонили в місто, а інколи виїхавши і сам загонив...». Більше того, воєводи твердили, що якби до Переяслава на підмогу захисникам міста не підоспів полк царських ратників, тоді б Сомко невідмінно зрадив би царю і здав Переяслав противнику, а слідом за цим – «...і всі козаки на цьому боці Дніпра здались би...».

Не надто налаштованим на війну і був гетьман Хмельницький. Вочевидь під впливом розмов з Сомком, 27 жовтня з табору з-під Переяслава він направив листа Яну II Казимиру, в якому радив йому досягти врешті-решт мирного порозуміння з царем московським, щоб у такий спосіб «...не допустити до того, аби Україна до решти загинула...». Як видно з контексту листа, в необхідності цього гетьмана переконував і той факт, що Ставищанська угода з Мегмедом IV Гересем не виконувалася, і татари «...людей християнських хапають у неволю бусурманську...».

Врешті-решт, після кількох безуспішних спроб оволодіти Переяславом, Ю. Хмельницький і Мегмед IV Герей спрямували війська в глибину Задніпров'я. Але й ця акція не принесла бажаних воєнних дивідендів. На початку 1662 року війська союзників покинули правий берег Дніпра, зазнаючи при цьому «великої тісноти» від супротивника.

Переpravившись на Правобережжя, Мегмед IV Герей з Кримською Ордою та ногайськими татарами на чолі з Субхан Гази агою зупинився поблизу Чигирини, звідкіля відправив до Варшави декілька листів, закликаючи Яна II Казимира та М. Пражмовського направити в Україну для участі в поході коронні війська. Але невдовзі, замість воєнної допомоги поляків, до Мегмеда IV Герей під Чигирин надійшов наказ від турецького султана про відправку 20-ти тисяч орди для боротьби з волоським господарем. Після чого хан з ордами відійшов в Крим, залишивши при гетьманові всього лише 5-ти тисяч ногайців під командою Девлет Кіндей мурзи.

На початку 1662 року у Варшаві відбувається екстраординарний сейм, результати якого для Речі Посполитої означали подальше її сповзання в болото громадянського протистояння, а для козацької України засвідчили чергове нехтування коронною і литовською шляхтою українських нагальних проблем.

На тлі нової політичної поразки у стосунках з королем і Річчю Посполитою Ю. Хмельницький в березні 1662 року робить ще одну спробу оволодіти лівобережною частиною України, куди спрямовує війська під командою наказного гетьмана Івана Богуна. І хоч Богуну вдалося проникнути на територію Переяславського та Полтавського полків, захопити Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та деякі інші лівобережні містечка, дуже швидко наказному лівобережному гетьману Якимому Сомку та белгородському воеводі Г. Г. Ромодановському вдалося перехопити ініціативу і витіснити супротивника за Дніпро. Після цього фіаско уряд Ю. Хмельницького ще більше активізує зносини з Кримом, закликаючи хана до нового походу на Задніпров'я. Протягом квітня-червня 1662 року до ханської резиденції відправляється декілька козацьких посольств з проханням гетьмана негайно направити в Україну татарські орди. З аналогічними проханнями, очевидно, швидше за все, за звичкою, ніж сподіваючись на реальний результат, звертається керівництво Війська Запорозького і до офіційної Варшави.

1 червня 1662 року Ю. Хмельницький вже вкотре за останні два роки форсує Дніпро і спрямовує свої війська під Переяслав, який більш ніж на місяць бере в облогу. Взавши в облогу Переяслав, Хмельницький відправляє свої загони по навколишнім ним з місцевостям, схиляючи тамтешнє населення до підданства польському королю. Відсутність допомоги з боку російських військ Г. Г. Ромодановського та козаків В. Золотаренка роблять становище наказного лівобережного гетьмана критичним, і, згідно з його твердженням, переданим до Москви, «...приводять цей край до знатного згублення...»

Переяславський полковий писар Василь Глосинський інформував полковника В. Золотаренка, що під час облоги Ю. Хмельницький знову декілька разів мав таємні зустрічі зі своїм дядьком і предметом обговорення на цих переговорах було питання об'єднання їх сил з Кримською Ордою, яке мало відбутися під час приходу польського короля під Київ.

Проте виправа Яна Казимира на Київ в середині 1662 року навіть не планувалася. Не прибув на допомогу Ю. Хмельницькому і С. Чарнецький зі своєю чи не єдиною боездатною дивізією у всьому коронному війську, хоч, як зауважував з цього приводу П. Тетеря в листі до короля від 13 вересня, в разі своєчасного отримання підкріплення – український гетьман «...міг би зробити багато чого...».

На початку липня до Хмельницького приєднується лише 17 хоругв польської драгунії. Натомість, до Переяслава підступили російська війська на чолі з белгородським воеводою та ніжинськими козаками В. Золотаренка. Підоспівши підмога, дозволила переяславцям відкинути неприятеля від міста, завдавши йому при цьому значних втрат. Згідно запису літописця, козаків Хмельницького настільки багато було загнано в Дніпро, що за тими «...людьми мало і води знати було...». Повністю було вищито і тисячний загін найманої німецької піхоти, що перебувала в складі польського війська.

Здобута переконлива перемога дозволила Я. Сомку призначити І. Лизогуба канівським полковником, сподіваючись на перехід на його бік правобережного козацтва. У листах до царя наказний гетьман переконливо запевняв того, що вже готові відлучитися від Ю. Хмельницького та визнати його регімент полковники білоцерківський, корсунський та черкаський. Єдиною передумовою їх переходу має стати лише визнання Москвою законності обрання його, Сомка, повним гетьманом.

І дійсно, становище Юрія Хмельницького на кінець літа стало катастрофічним. Воевода Г. Г. Ромодановський і полковник В. Золотаренко з більшою частиною лівобережних козаків і російських військ, розквартированих на Лівобережжі та Слобожанщині, форсували Дніпро і завдали правобережним полкам чергової відчутної поразки цього разу під Каневом. Корсунський та Канівський полки не бажали виконувати накази Хмельницького і відійшли з поля бою, залишивши гетьмана практично з самою лише особистою охороною. Після чого Ю. Хмельницький був змушений спішно відступати аж до Чигирина, а тим часом російський воевода стольник М. Приклонський підійшов під Черкаси і після капітуляції міста призначив Михайла Гамалію *«полковником черкаським його царської величності»*.

За такого розкладу сил єдиною надією на порятунок для Ю. Хмельницького та його оточення вкотре ставала татарська допомога. І саме татарські орди під команду султанів Мамед Геря та Селім Геря, вирушивши з Криму в середині липня, підоспіли до Чигирини в найбільш критичну для гетьмана пору. Зазнавши на початку серпня від татар дві поразки поспіль російські війська під команду М. Приклонського були змушені втечею рятуватися на Задніпров'ї. Ю. Хмельницький був порятований і, як плату за надану допомогу, гетьман дозволив татарам брати ясир на території Корсунського та Канівського полків, які в часи російського наступу перейшли на бік Москви.

Неоціненна допомога, надана татарами гетьманському уряду Ю. Хмельницького в найбільш критичні для нього дні російського наступу, сприяє посиленню позицій прокримського сегмента в середовищі козацької еліти Правобережжя. В середині вересня 1662 року один з лідерів пропольської партії в оточенні українського гетьмана колишній генеральний суддя Григорій Лесницький застерігав офіційну Варшаву в тому, що Крим здійснює енергійні заходи по відриву Війська Запорозького від Речі Посполитої і спонукає гетьмана, аби він визнав протекцію кримського хана та турецького султана. Головним аргументом в агітації Хмельницького виступала та обставина, що лише в такий спосіб – при допомозі Бахчисараю та Стамбулу – можна досягти цілісності вітчизни, тобто повернути під гетьманський регімент Задніпров'я, оскільки абсолютно очевидним є той факт, що Корона Польська по-рятувати Україну не хоче та й не може, бо *«...самі у власному домі не миряться...»*.

Місяць по тому, 19 жовтня 1662 року, все той же Г. Лесницький, перебуваючи у Львові в якості посла гетьманського уряду до короля, інформував польське керівництво про те, що тиск з боку Криму на гетьманський уряд ще більше посилюється. Згідно з переданою Лесницьким інформацією, татари вимагали, аби гетьман визнав зверхність турецького султана, знову вказуючи Хмельницькому на те, що від поляків годі сподіватися на допомогу. За таких умов, через посла гетьман в ультимативній формі вимагав негайної присилки військової допомоги, погрожуючи в противному разі скласти з себе гетьманські повноваження.

Зрозуміло, що погрози Ю. Хмельницького були нічим іншим, як політичним блефуванням. Аналогічним чином можна розцінити і політику керівництва Речі Посполитої в Україні, коли Варшава відверто потурала намаганням шляхти повернути собі втрачені в ході революції ґрунти і майно, абсолютно не переймаючись тим, яким чином підтримати мілітарно гетьманський режим Ю. Хмельницького як у боротьбі з лівобережним козацтвом, так і в процесі стабілізації ситуації на Правобережжі. Як слушно зазначає з цього приводу польський дослідник З. Вуйцик, тогочасна політика офіційної Варшави в Україні – посилення політичних вимог, без підкріплення відповідними мілітарними та політичними акціями – таїла в собі велику небезпеку провокування соціального вибуху та породження анархії.

На осінь 1662 року, після чергового невдалого походу на Задніпров'я, який спровокував вторгнення на Правобережжя російських військ та наступні за цим каральні операції татарських орд на Канівщині та Корсунщині, авторитет гетьмана Ю. Хмельницького опустився до критично низької позначки. У вересні 1662 року королівський резидент П. Тетеря доносив у Варшаву з козацького табору на Росаві, що у Війську Запорозькому вчинився *«великий безлад»*. Згідно інформації довіреної особи короля, хоч Ю. Хмельницький і є *«...людиною старанною та доброзичливою...»*, але *«...Військо йому неслухняне...»*.

Варто зазначити, що Юрій Хмельницький особисто також усвідомлював критичність свого становища та безперспективність власних спроб стабілізувати ситуацію в краї. В листах до Яна Казимира, переданих у середині вересня через свого посланця Яненка, гетьман закликав короля проявити до України «щире співчуття», оскільки в нього, «...несучого на слабких плечах важкий тягар, немає ні сил, ні надії втримати в покорі український народ, який коливається від найменшого вітру...». В іншому листі, вочевидь відправленому до Варшави під впливом погроз, які лунали в цей час із Запорозької Січі, Хмельницький просив королівський двір про сприяння в отримання ним політичного притулку в Криму, оскільки, «...стиснутий з усіх боків...», не може «...ні відкинути ворога через недоброчливіців своїх, ні пробратися до Польщі...». В жовтні через посольство колишнього генерального судді Г. Лесницького козацький регіментар офіційно повідомив Яна Казимира про своє рішення скласти з себе гетьманські повноваження, оскільки за умов, що склалися, він «...не може далі виконувати ті обов'язки, настільки важкі...».

У Війську Запорозькому наміри гетьмана покласти булаву, згідно твердження М. Костомарова, цього разу не викликали спротив. Лише незначна частина старшини радили Юрію облишити цей задум, а більшість козаків і старшин відкрито раділи з цього, сподіваючись знайти собі такого регіментаря, котрий «...стане за наші вольності...».

Більш солідарно на підтримку Ю. Хмельницького виступала Орда. В повідомленнях до польського короля і коронного канцлера П. Тетеря, характеризуючи ситуацію в Україні, акцентував увагу на тому, що кримське керівництво покровительствує нинішньому козацькому регіментарю і зміна гетьмана може викликати невдоволення татар. Мотиви татарської приязні до Ю. Хмельницького польський стольник вбачав у грошах: гетьман є людиною заможною, а татари – «...на гроші вельми ласі...». Вочевидь, справжні мотиви такої політики кримського керівництва були значно серйозніші і крилися передовсім в особі гетьмана та тому політичному курсі, який він реалізовував в даний час.

Але, як би там не було, за тієї ситуації, що склалася на Правобережжі на осінь 1662 року, Ю. Хмельницького вже не могли порятувати ані татари, ані гроші. Авторитет серед козацького війська гетьманом було втрачено безповоротно. Вочевидь, такою ж непереборною була і його власна нехіть до влади. Політичне ж падіння Хмельницького серед іншого звело нанівець й ідею нового українсько-кримського союзу. Повернення до неї ще неодноразово спостерігатимемо в наступні роки і десятиліття. Утім, з огляду на занепад Гетьманату та втрату колишньої потуги Кримським ханатом реальний ресурс таких проектів невпинно мілітиме.

Джерела та література

1. Барсуков А. Род Шереметьевых. – Кн. 5. – СПб., 1888; Кн. 6. – СПб., 1892.
2. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960.
3. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Зап. НТШ. – Т. 59–60. – Львів, 1904.
4. Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Науковий збірник присвячений М. Грушевському... – Львів, 1906.
5. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. – Львів, 1913.
1. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1654-1655. К., 2001
2. Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.
3. Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н. И. Истор. монографии и исследования. – Т. 12. – СПб., 1876.
4. Павлицев Н. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – СПб., 1876. – Т. 2.
5. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 поч.1633 рр.). Кам'янець-Подільський, 2001.
6. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987.
7. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Вид. 2-е, доповнене. – К., 2009.

8. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648-1714 рр. – К., 2003.
9. Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszami // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T. 1. – 1929.
10. Hnilko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931.
11. Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia. – Lublin: Wydwo Un-tu M.Curie-Skłodowskiej, 1998.
12. Janas E. Kozaczyzna a walka polityczna w Rzeczypospolitej w latach 1661–1663 // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип.7. – К., 1998.
13. Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660.— Ser.6. – Lwów, 1922.
14. Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977.
15. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987
16. Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // Przegląd Historyczny. – No 45. – 1954.
17. Wójcik Z. Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1959
18. Wójcik Z. Zmiana w układzie sił politycznych w Europie środkowo-wschodniej w drugiej połowie XVII wieku // Kwartalnik Historyczny. – 1960. – No 1.
19. Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–63 // Masz., Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 1950.
19. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Wyd. A. Hniiko. – Warszawa, 1922.